

על קיסר ואווזות ברומן בחנותו של מר לובלין ועל תרנגולת ברומן שירה* של עגנון

א. האווזת

נפתח בהצגת הקיסר, קרל הגדול, המכונה בפי הצרפתים בשם שרלאמן (Charlemagne, 745-814).

קרל הגדול, מלך הפרנקים, לחם באקוויטאנים, בלומברדים, בסקסונים, באורים, בבורים ובמוסלמים בצפון ספרד. בתום כיבושיו השתרעה ממלכתו על שטחן של מערב גרמניה, צרפת וצפון איטליה של ימינו. אם נציין את גבולותיה על-פי נהרות וערים השתרעה מנהר האברו בצפון ספרד ועד נהר האלבה במזרח גרמניה, ומשלוויג בצפון ועד סלרנו בדרום איטליה. בשטחים שטרם נוצרו שכבש כפה על הנכבשים את קבלת הנצרות, וזולול בנצרות ומרידה דוכאו באכזריות. בתום כיבושיו פנה לעריכת רפורמה אדמיניסטרטיבית ודתית באימפריה: להגנה על גבולותיה, לייעול המערך השלטוני ולהעמקת האמונה הנוצרית. לשם כך הוציא שורת צווים (הידועים בשם הקפיטולריות). כמו כן כינס בחצרו מגדולי המלומדים של התקופה, יוצאי ארצות שונות. בחצרו כתבו את חיבוריהם, קיימו דיונים מלומדים ולימים היו בחלקם מהאחראים על

ביסוס הרפורמה שערך. לא נוצרו תחת ידיהם יצירות מקוריות, אולם הם סייעו לשמר את התרבות הרומית ואת כתביהם של אבות הכנסייה, ולהעלות את רמת השפה הלטינית שבה כתבו. בין היתר הועסקו אף מעתיקים מיומנים לתיקון טעויות בנוסח המקרא והברית החדשה ולפירושים לכתבי הקודש וכתבי אבות הכנסייה. במקביל פעל להקמת בתי ספר לילדים ולצעירים ליד מנזרים וליד קתדרלות. פעילויות אלה כונו בפי היסטוריונים מודרניים בשם "הרנסנס הקרולינגי". בשנת 800 הוכתר קרל הגדול בידי האפיפיור ל"קיסר הרומאים". הדבר הוסיף לו יוקרה אך לא כוח ריאלי. השלל ממלחמותיו אפשר לו לערוך את הרפורמה ולשלם למבצעה וללוחמיו. גביית מסים מהנתינים, בעיקר מסי קבע, עדיין לא היתה מקובלת.¹ אחרי מותו ב-814 החל לצמוח

המיתוס. הן הקיסרים הגרמנים והן מלכי צרפת הקפטינגים ייחסו את מוצאם לקרולינגים. קרל הגדול היה במשך מאות שנים סמל למלך הנוצרי האידיאלי ולגיבור לאומי הן בצרפת והן בגרמניה. שליט גרמניה אף הוכתר כבר ב-962 ל"קיסר הרומאים". נפנה עתה לקרל הגדול **שבחנותו של מר לובלין** (פרק שביעי, ט):

האני המספר נמצא בלייפציג בתקופת מלחמת העולם הראשונה. הוא מתכונן לעלות על מיטתו ולתמהונו הוא שומע רעש פרסות סוסים. (לתמהונו - מאחר שכל הסוסים נלקחו למלחמה). עוד הוא מתפלא ושלושה אבירים יורדים מסוסיהם, קושרים אותם, קושרים סוס נוסף ללא רוכב, ונכנסים לחדרו. בעלת הבית פונה אל האני המספר בנימוס

שלא ציין את יחסה אליו קודם לכן, וזאת מאחר שאנשים נכבדים באו לבקר. ואילו הם נוהגים בה בגסות ובאלימות ומצווים עליה להביא להם משקה. היא עושה זאת, אולם הם אינם מסתפקים במה שהביאה. הם מקללים אותה כזכסית שפלה. היא מביאה שכר נוסף והם מודיעים למספר שבאו בשליחות הקיסר להביאו אליו. הם מעלים אותו על הסוס הרביעי ורוכבים במשך שלושה ימים למחנה הקיסר. בדרך הם שבים ומקללים את הזכסים, ומספרים לו על השרידים הקדושים ששלה האפיפיור מתנה לקיסר האדוק באמונתו הנוצרית. הם מגיעים למחנה הקיסר ורק אז שומע המספר לשם מה נקרא לבוא. הקיסר כועס על השליחים שלא טרחו לספר לו דבר ובעצמו מספר לו על הפיל ששלה לו הקיסר של "עובדי מוחמד", מה ששימח אותו מאוד. ועתה, אמר, הוא רוצה לשאול את השולח במה יוכל לשמח את החיה החכמה בנוסף למזונה הרגיל. ומאחר שהמספר יודע לכתוב בכתב העבריים בלשונו של יצחק היהודי, שליחו של החליף, הוא מתבקש לכתוב איגרת שבה ישאל את אשר הוא מבקש לדעת.

הובא כל הנחוץ לכתובה: קלף, דיו ואווזת שמנה. "הביט הקיסר על האווזת בעיניים יפות והעביר את ימינו על נוצותיה. אחר כך פשט את ידו ותלש שתיים שלוש נוצות מנוצותיה. צרח האווז צריחה איומה וכל עבדי הקיסר ובראשם הקיסר געו בצחוק". משהחל המספר לכתוב שאל אותו הקיסר אם הוא זקוק לנוצות חדשות, אך הכותב שהצטער בצערה של האווזת השיב שאין לו צורך בכך. אולם לא העז לומר לו שיש עמו "עט תמיד" פן יחשוב הקיסר שלפניו מעשה כשפים. כשסיים לכתוב התבונן הקיסר בהתפעלות על הכותב, ואחד השרים העיר: "הן גם אדוני הקיסר יודע לכתוב". הקיסר נענה, וכתב על הקלף שהובא לו כמה אותיות משמו, ואת השאר, אמר, ישלים למחרת היום. הקיסר חקר את המספר על המלך דוד שחשב שהכירו, ושאל אותו באם חיבר דוד את מזמוריו בלשון ליטיין (כלומר לטינית). המספר חשש לומר לקיסר שדוד המלך חי שנים רבות לפניו ולכן לא יכול להכירו, ועל כן לא השיב. אך באשר לשפה אמר לו שחיבר את מזמוריו בלשון הקודש, ואף סיפר לו מסיפורי חז"ל על דוד המלך. עלה השחר והמספר שחשש שלא יוכל להתפלל שחרית במחנה הקיסר, חזר ללייפציג ומצא את חדרו מסודר ומתוקן, "ולא ניכר בו דבר מכל מה שנעשה בו אמש כשהשתוללו שליחי הקיסר ששתו". עד כאן תיאורו של עגנון התואם בכל את מה שהעלו היסטוריונים ממקורות התקופה, ובעיקר מן הביוגרפיה על קרל הגדול שחיבר איינהרד.²

שליחי הקיסר מוצגים כשתיינים גסי רוח המכלים את זעמם בבעלת הבית הזכסית. התיאור מתקבל על הדעת. האידיאל האבירי טרם התגבש בימי קרל הגדול. הוא התפתח בהדרגה משורשי הגרמניים הפגניים, והכנסייה הוסיפה לו את הבחינה הדתית. האביר היה לאביר נוצרי, ושליחי הקיסר אכן נוצרים, אך בלא להעלות את צווי המוסר הנוצריים כעזרה לחלש, רחמים וקיום צדק. הנדבך השלישי באידיאל האבירי, האהבה החצרונית, שחייבה כבוד מרבי לגברת, לא בא לעולם אלא בשלהי המאה השתיים-עשרה בפרובנס. וגם אז לא נועד אלא לבנות אצולה. יתרה מזו, בעלת הבית היתה זכסית (כלומר סקסונית) והסקסונים היו שנואים על הפרנקים. מלחמתו של קרל הגדול בהם היתה הקשה במלחמותיו ואחרי כל כניעה שבו ומרדו בו. גם הצגתם של המבקרים בחדרו של המספר כשתיינים סבירה. שתיית השכר בקרב הגברים בתקופה הקרולינגית היתה המשך לנוהג השתייה בחברה הגרמנית הפגנית, ובתקופה הקרולינגית היתה גם למרכיב בטקסיהן של אגודות כנסייתיות וחילוניות כאחד.³ גם הדיבורים על השרידים

הכתרתו של קרל הגדול, איור לכתב יד מן המאה הארבע-עשרה

אותו התקרבה אליו בביטחון. הוא הושיבה בחיקו ודגדג לה בצווארה ואמר לה: "קולי קולי", ולאחר מכן עוד "כפל חיבתו". ורק אז העביר את הסכין על צווארה. "כששמע ויצלרודה את געגועיה המשוניים של האווזה, שכמותם לא שמע מעולם קודם לכן, יצא וראה את האווזה שמתקינה עצמה למיתה ושכנו גיץ עומד עליה וסכיניו מטפטפת דם". ויצלרודה לא הוציא הגה מפיו. הוא ביטל את ההזמנה לחג המולד ששלח לשכנתו האלמנה היפה, אורסולה, ולא שב עוד לדבר עם שכנו. עברו חמישים שנים מאז אירע המעשה ועד ששמע על אודותיו המספר מפיו של וייגל. וייגל הציע לשכנו לתת לו את גוויית האווזה וכמו כן אווזה שמנה חיה. אך זה סירב לקבל, וזאת הגם שהוא עצמו עמד לשחוט את אווזתו.

ש"י עגנון

ב. התרנגולת

הרג התרנגולת מתואר כאמור ברומן *שירה* (ספר שני, יח): סיפורה סופר להרבסט מפי אחד מידידיו ששמעו מפי חמדת, אחת הדמויות האהובות בספריו של עגנון. חמדת גר בנווה צדק, בביתו של גרמני אחד שחמדת העריכו כמשכיל והגון. יום אחד הגיעו אליו אורחים משטוטגרט וביניהם "נערה בלונדינית גדולה ונאה שלא נראתה כמותה ביפו. וחמדת שבאותן שנים הרבה לקרוא בספרים גרמניים וכל תכונה נאה שתלו משוררי גרמניה בכנות עמם תלה חמדת באותה השטוטגרטית". אירע שעמד בחלון והביט החוצה וראה אותה יוצאת לגינה ותרנגולת בידה. עיניה של הנערה היו בעיניו כחולות כשמי התכלת לטוהה, אך משהביט בה כשהתרנגולת בידה "דומה היה עליו שראה באותן העיניים מין נצוץ כמי שמתכוון לעשות דבר רע ואינו מכיר ברעתו מחמת טמטום הלב שבו". עוד הוא מדמה את אשר הוא מדמה, שמע צווחה של עוף, קול קורע את הלב, הביט וראה שמלקה הנערה את ראש העוף. חמדת הקיא והקיא למראה, ומזועזע לא מצא מקום לעצמו והחל סובב ברחובות ועל שפת הים, ובחולות, ובכרמים ורק מן המושבה הגרמנית הרחיק עצמו.⁷

גם היהודים שחטו עופות, יש וגם עופות שהם עצמם גידלו. בסיפורים *שבולבלין* אין עגנון מזכיר זאת, אולם הוא מזכיר זאת בסיפור זה המופיע ב*שירה*. כשחזר חמדת משיטוטטו לנווה צדק, נכנס לבית הכנסת, ושם ראה אדם בעל פאות וזקן מגיד שיעור ותלמידים מאזינים. אותו אדם היה גם שוחט. "נסתכל בו חמדת וביקש למצוא בו סימן של טמטום הלב, של אכזריות ולא מצא. אדרכא חוט של חסד ראה מתוח על פניו". ועוד שמע על אודותיו שהוא "אדם מעולה במעלות טובות ובמדות ישרות, וביותר במדת הכנסת אורחים ונתינת צדקה לעניים".⁸ אחזור לנושא השחיטה היהודית בהמשך הרברים, ועתה אפנה לשאלת מקומו ומשמעותו של הפרק על קרל הגדול.

*

לאורך הרומן *בחנותו של מר לובלין* מזכיר המחבר אירועים בתולדות העם היהודי ובתולדות עירו בוטשאטש. לבוטשאטש מקום נכבד בזיכרונו והוא שב ומזכירה. ואילו את האירועים האחרים, רובם מהעבר הקרוב ומיעוטם מהעבר הרחוק, הוא מעלה בעקבות שיחותיו עם יהודים ממזרח אירופה שהגיעו ללייפציג ומספרים לו על קהילתם. דבריהם מתלכדים בנרטיב הכללי, אך לא כן סיפור קרל הגדול, שהוא בדיוני, זר ורחוק. לדעת הלל וייס הביקור אצל קרל הגדול מתואר כחלום.⁹ אולם עגנון אומר לנו במפורש שאין זה חלום: "חבל שאיני ישן אילו ישנתי אפשר שהייתי רואה פיל בחלום והיו פלאות נעשות בי כמו שאמרו, הרואה פיל בחלום פלאות נעשו לו" (בעקבות ברכות נו, ב). ובסיום הפרק אין הוא מתעורר משנתו ומחלומו, כי אם מגיע לחדרו ועומד

הקדושים בדרך למחנה הקיסר מתאימים לזמן ולמקום המתוארים. האמונה בכוחם של המרטירים (הקדושים המעונים) ומאוחר יותר אף של קדושים אחרים לעתור בפני האל למען המתפללים אליהם לפני שרידיהם, התחזקה בתקופה הקרולינגית (ושרידי קדושים היו לפריט ייצוא נכבד מארץ הקודש). וקרל הגדול אכן קיבל כמתנה שרידים קדושים מהאפיפיור ואף מפטריארך ירושלים. באשר לאמצעי הכתיבה אכן כתבו בנוצות על קלף,⁴ אך לא ברור אם תלשו את הנוצות מאווז חי או מת. האפשרות השנייה סבירה יותר. מאחר שהכתיבה היתה מיומנות, היו מלומדים רבים שידעו לכתוב אך לא כתבו בעצמם, כי אם הכתיבו. אולם קרל הגדול לא ידע לכתוב, ממש כפי שמציג זאת

עגנון. כותב איינהרד: "שרלאמן למד לדבר לטינית כאלו היתה שפת אמו, ואלו יונית הבין יותר משהיה יכול להתבטא בה". הוא גם "ניסה לכתוב, ולשם כך נהג להחזיק לוחות כתיבה ומחברות במיטתו מתחת לכרים, כדי שיוכל בזמנו הפנוי לתרגל את ידו בכתיבת אותיות. אולם במשימה זו הצליח אך מעט מאחר שהחל בה בגיל מתקדם".⁵ המחשבה שדוד המלך כתב את מזמוריו וישו את דרשותיו בלטינית לא היתה פרי דמיונו של קרל הגדול לברו. היו קתולים תמימים שחשבו כך עוד במאה העשרים. הוא התעניין במיוחד ברוד המלך משום שהמלומדים בחצרו כינו זה את זה בשמות מקראיים או בשמות יווניים קלאסיים, והוא עצמו כונה בשם "דוד". (איינהרד כונה בשם "בצלאל"). גם על הקשרים עם הרון-אל-שיה, גדול החליפים העבאסים (760-809) וגיבור "אלף לילה ולילה", מסופר במקורות הלטיניים. קרל הגדול רצה בקשר בשל הזכויות שהעניק לו החליף בירושלים במקומות הקדושים לנוצרים, וכן כדי לחזק את מעמדו כנגד אויביו בפועל או רק בכוח ממזרח וממערב: הקיסר הביזנטי במזרח והשליט מבית אומיה בקורדובה שבספרד במערב. כמו כן סביר להניח שהתעניין בממלכה שבאותה עת היתה בשיא גדולתה ופריחתה התרבותית. כך נשלחו משלחות והוחלפו מתנות. במשלחת מהחליף היו שלושה שליחים, אך רק אחד מהם נותר בחיים. היה זה יצחק היהודי. הוא הגיע לאיטליה באוקטובר 801, אך לא יכול היה לעבור את האלפים בחורף ועל כן הגיע לארמונו של קרל הגדול עם הפיל רק בחודש יולי 802. שמו של הפיל היה אבו אל-עבאס והוא מת בשנת 810.⁶

המעשה בשתי האווזות הנוספות (פרק שלישי, ה')

היהודי האמיד, מר לובלין, קנה שורת חנויות ברובע העתיק של העיר לייפציג. הוא שמר אותן ומנע את הריסתן. זקן החנוונים במקום היה יואכים הרמן ויצלרודה, ובחנות סמוכה לו מכר והשחזו סכינים גיץ וייגל, שויצלרודה היה סנדקו. ויצלרודה אוהב אווזים היה. בכל שנה "היה קונה לו אווזה ומאכילה ומשקה אותה ומפנקה, והיה רואה ושמח שהיא מעלה בשר ושומן ומגדלת נוצות לבנות ונאות". כך נהג עד שהגיע ערב חג המולד. והחנוונים שכניו חיבבו אף הם את האווזה, קראו לה בשמות חיבה ומדי פעם נתנו לה דבר מאכל. בהגיע ערב חג המולד היה ויצלרודה מנקה את צווארה בסמרטוט לח, מגיש לה מאכל ומשקה ומרעיף עליה דברי חיבה. ומשסיימה לאכול ולשתות היה נוטל את הקופיץ ומורידו במכה אחת על ראשה. הראש והצוואר היו נתלשים ממקומם. האווזה מתה והיתה לצלי המוכר בארוחת החג. ערב חג מולד אחד בא קונה לשכנו וייגל, והיה הקונה כפרי שיצר כיכרות גבינה גדולות וביקש סכין חד במיוחד. רצה וייגל להפגין בפני הקונה את חדות ועוצמת אחד מסכיניו. הוא קרא לאווזה, וזו, מאחר שהכירה

להתפלל שחרית. ואילו כשרצה המחבר להציג דבר כחלום כתב זאת.

כך הדבר כשהוא מתאר כיצד התגלתה לפניו עירו בוטשאטש ב"ישוב בחנותו של מר לובלין": "...ישוב לו אדם בתוך המונה של לייפציג בתוך חנות של כלים ויושב והוגה בעירו ופתאום פלאות נעשו בו שכל עירו שלו כל העיר כולה היא וחוצותיה ושווקיה ובתיה... ואלמלא שאני שפל רוח ויודע אני את מעוט ערכי הייתי רואה את עצמי כאלו חשוב אני בשמים שכל כך טורחים בגללי. והואיל ואין אדם שאינו מובטח בעצמו שאינו בא לידי גיאות אמרתי לעצמי אין זה כי אם חלום... אני בחנותו של מר לובלין" (עמ' 184).

ואילו תיאור הביקור בחצרו של קרל הגדול מוצג כחלום בהקיץ, כהזיה של האמן שהיא חלק ממצייאותו הנפשית. כפי שכתב

אנה אנצ'ר, "מורטת האווז", 1883

המשורר הצרפתי ארתור רמבו (1854-1891): "הרגלתי עצמי להזיה מרצון" ובהמשך הוא מתאר את אשר ראה בהזייתו.¹⁰ לדברי וייס, עגנון מציג את קרל הגדול כהיטלר קדמון, עריץ משתולל.¹¹ ולא היא. קרל הגדול ההיסטורי לא היה בין שונאי היהודים הגדולים, ובזיכרון ההיסטורי היהודי ובאגדות היהודיות הוא מוצג כשליט גדול ורב חסד גם כלפי היהודים.¹² אף עגנון אינו מתאר אותו בהזייתו כעריץ. הוא כועס על שליחיו שלא הסבירו לאני המספר לשם מה ביקש הקיסר לפגוש בו, אולם אינו מעניש אותם. והוא אף לא פגע ביהודי שהזמין אליו ולא העליבו.

*

הן הרומן *בחנותו של מר לובלין* והן *שירה* נכתבו אחרי השואה, אולם בשניהם מתואר עולם של טרום שואה; ועגנון שהשואה ללא ספק היתה במחשבתו אינו מזכיר אותה. אולם הוא מזהיר מפניה, מזהיר את היהודים מפני הגויים באמצעות תיאור אכזריותם כלפי בעלי החיים. כך משתלב הסיפור על תלישת הנוצות מהאווז בידו הקיסר בסיפור על מנהגו של ויצלרודה באווזותיו, על שחיטת אווזתו בידו שכנו וייגל, ובסיפור על מליקת ראשה של התרנגולת בידו העלמה משטוטגרט. האכזריות כלפי בעלי החיים משולבת בהעמדת פנים של חיבה. הקיסר מביט על האווז "בעיניים יפות" בטרם יתלוש מגופה את הנוצות, אך זעקת הכאב שלה לאחר תלישתן מעוררת בו ובאנשיו צחוק. לפני שמוריד ויצלרודה את הקופיץ על ראשה של האווז שגידל, הוא מלטפה, משמיע לה דברי ליכובים ומאכיל ומשקה אותה. ושכנו וייגל אף "כפל חיבתו" לאווז בטרם העביר את הסכין על צווארה.¹³ הנערה משטוטגרט לא הרעיפה דברי חיבה וליטופים על ראשה של התרנגולת, אך מבט עיניה השתנה. הן לא היו עוד עיני תכלת של רקיע לטוהה. אל להם ליהודים ליפול בפח. אויה לקסם הגויי.¹⁴ על היהודי להתרחק ממנו כפי שחמדתו בצעדו מתרחק מהמושבה הגרמנית. אישיותו ומצבו של האני המספר (הזהים לאלה של המחבר עגנון) מעמיקים את הסלידה: האני המספר הוא צמחוני, יהודי דתי המקיים שלא בטובתו קשרים עם הגויים ומשתוקק לעזוב את גרמניה ולחזור לארץ ישראל אך אינו יכול בשל המלחמה.

ומעבר לתחושת היחיד מוצג מצבו של הכלל בעורף בימי המלחמה: מחסור, התפרקות המערכת האזרחית, חרדה לגורל החיילים הצעירים

(ביניהם גם יהודים), אבל על הנופלים בקרבות, וברחובות צעירים שחזרו מהמלחמה בעלי מום ופגועי נפש.

ובאשר לשחיטה היהודית – אביא את דבריו של הסופר אברהם בורלא (1887-1969) בהרצאה לפני שנים רבות. הוא סיפר שבנעוריו היה דתי ושימש כשוחט. כל עוד האמין וקיים את כל המצוות יכול היה למלא תפקיד זה. משחרל להאמין לא היה עוד מסוגל לעשות זאת.

הערות ומראי מקום

*פרקים ראשונים מהספר הופיעו בגליון 'הארץ' בערב פסח תשכ"ד, ופרקים נוספים הופיעו בכמות שונות בשנים 1964-1966. הספר הובא לרפוס מהעיון על ידי אמונה ירון-עגנון בהוצאת שוקן בשנת תשל"ה. כל הציטוטים הנם מההוצאה משנת 2001.

1. להצגה מרוכזת ובהירה של תקופת שלטונו של קרל הגדול ותרגום מלא לעברית של הביוגרפיה שלו שנכתבה בידי איינהרד, ראו: *חיי קרל הגדול*, תרגום, מבוא והערות: יצחק חן, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2005.
2. איינהרד הגיע לחצרו של קרל הגדול והצטרף למלומדיה בראשית שנות ה-90 של המאה השמינית. הקיסר קירב אותו והעריך אותו והוא היה לידיד קרוב של יורשו, לואי החסיד. הביוגרפיה חוברה ב-517 או 518. י' חן, הערה 1, עמ' 17-32.
3. ראו בנדון: י' חן, "שיכורים ושתיינים בימי הביניים המוקדמים", *זמנים*, 56 (1996), עמ' 57-63.
4. על אמצעי וטכניקת הכתיבה של התקופה: M.T. Clanchy, *From Memory to Written Record, England 1066-1307*. London 1979, ch. 4.
5. י' חן, הערה 1, עמ' 63-64. וראו גם נספח א, שם, עמ' 88-91.
6. כך על פי איינהרד, שם, עמ' 53, וגם על פי "האנלים המלכותיים הפרנקיים": *Carolingian Chronicles*, trans: B.W. Scholz & R. Rogers, The University of Michigan Press 1977, p. 82.
7. שמואל יוסף עגנון, *שירה*, תל-אביב 1999, מהדורה שלישית מתוקנת, עמ' 310-311. כל הציטוטים הם ממהדורה זו.
8. שם, עמ' 311.
9. הלל וייס, "עין של אש: מיתוס, זיכרון, היסטוריה ופולקלור – משמעותם ועבודתם בספר 'בחנותו של מר לובלין'", בתוך: *ידע עם*, כרך 63-64 (2003), עמ' 18.
10. מצוטט אצל חיים פינקלשטיין: "השפעת האמנות העממית על הסוריאליזם: הרומנים בקולאז' של מקס ארנסט", בתוך *התרבות העממית*, עורך ב"ז קדר, ירושלים תשנ"ו, עמ' 387.
11. ראו הערה 9.
12. לדוגמאות, ראו: רם בן שלום, יהודי פרוכנס. *דנסנס בצל הכנסייה*, רעננה 2017, עמ' 36-37, 45, 47. יום טוב עסיס, "ראשיתה של ההתיישבות היהודית בפרוכנס", בתוך: *טוב עלם, זיכרון, קהילה ומגדר בחברות יהודיות בימי הביניים*, ירושלים תשע"א, עמ' 234.
13. בלא לפרט, ציין כבר חיים באר שבתיאור פרשת האווזות שבחצרו של מר לובלין הצליח עגנון "לחדור אל מסתרי הגנפּ הגרמנית ולחשוף את נבכי האפלים". חיים באר, "המפתח להבנת 'בחנותו של מר לובלין' מאת עגנון", *הארץ*, 21.4.2017.
14. בעקבות שירו של זרובבל גלעד, 'צוחקת צמרת העיר': "אל תתני לו לקסם הגויי למשוך את לבך בעורמה".